

Realne i wyobrażone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego, red. Dorota Michaluk, Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka, Archiwum Główne Akt Dawnych, Ciechanowiec, Warszawa 2021, ss. 278, ISBN: 978-83-62374-42-7.

W ostatnich latach można zaobserwować wyraźny wzrost zainteresowania historyków tematyką kształtowania się granic. Najnowsze badania koncentrują się nie tylko na kwestiach związanych z podziałami terytorialnymi oraz tworzeniem się państw, lecz także na zagadnieniach społecznych i kulturowych. Zgodnie ze „zwrotem przestrzennym” (*spatial turn*), którego jednym z założeń jest skierowanie badań na zróżnicowanie procesów granicotwórczych w różnych aspektach geohistorycznych i skorelowanie ich ze sobą głównie w skali mikro, obecnie odchodzi się od klasycznej historii globalnej, skłonnej niekiedy do uproszczeń.

W tym kontekście interesującym tematem badawczym staje się problematyka granic Wielkiego Księstwa Litewskiego, przedstawiona w prezentowanej pracy zbiorowej pod redakcją Doroty Michaluk. Publikacja jest pokłosiem konferencji zorganizowanej w Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu¹, która odbyła się w dniach 23–24 IX 2021 r. Praca obejmuje 16 artykułów, ułożonych chronologicznie, omawiających różne aspekty granic państwa litewskiego od średniowiecza po wiek XIX.

W pierwszej części zamieszczono sześć tekstów dotyczących granic zewnętrznych i podziałów wewnętrznych Wielkiego Księstwa Litewskiego w średniowieczu. W pierwszym z artykułów – autorstwa Adriana Jusupovicia – omówiono kwestię granic włości Romanowiczów z Litwą w drugiej połowie XIII w. w świetle przekazów z *Kroniki haličko-wołyńskiej* (s. 11–26). Na ich podstawie badacz wyodrębnił sześć okresów zmagania Litwy z Moskwą, wpływających na plastyczność litewsko-ruskiej granicy, biorąc pod uwagę także takie elementy stabilizujące, jak związki małżeńskie czy wzmocnienie pogranicznych grodów. Przedstawienie przywoływanej periodyzacji konfliktu w obrębie półwycia ukazuje nie tylko zmienność relacji politycznych między dwoma ościennymi organizmami państwowymi, lecz także dynamizm wydarzeń zaogniających bądź łagodzących spór. Z kolei artykuł Olega Łatyszonka, zatytułowany *O „Rusi Czarnej” raz jeszcze*, stanowi kompilację dotychczasowych ustaleń różnych badaczy, w tym samego autora (s. 29–37). Zaletą niewielkiego tekstu jest jego syntezujący charakter. Kolejny artykuł został napisany przez Przemysława Sianko, a jego problematyka koncentruje się wokół zagadnienia ewolucji rubieży mazowiecko-litewskiej rozumianej jako rozciągłość terytorialna (pogranicze) po jej liniowe uregulowanie (s. 39–50). Autor omówił najważniejsze etapy formowania się granicy między Mazowszem a Wielkim

¹ Współorganizatorami były instytucje: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, Instytut Litwy w Wilnie, Katedra Historii Wojskowej Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego.

Księstwem Litewskim ze szczególnym uwzględnieniem działalności wielkiego księcia litewskiego Witolda oraz księcia mazowieckiego Janusza I. Historyk skoncentrował się na przedstawieniu znaczenia rozwoju osadnictwa w przygranicznym pasie oraz jego wpływie na formowanie się granicy liniowej. Momentami można jednak odnieść wrażenie, że autor przecenia granicotwórcze znaczenie osadnictwa, a szczególnie dominującą w tym zakresie rolę władcy. Wielokrotnie bowiem zajmowanie nieużytkowanych terenów nie było związane z odgórnymi decyzjami, a mogło być zjawiskiem samoistnym, pozbawionym kontroli zwierzchniej. W tym miejscu należy dodać, że cennym uzupełnieniem informacji (zarówno w artykule Sianki, jak i w innych) dotyczących procesu ustalania przebiegu granicy i udziału w nich tzw. starych ludzi byłby tekst referatu Tomasa Čelkisa, który jednak nie został opublikowany². Janusz Grabowski z kolei omówił mazowiecko-litewskie relacje dynastyczne na tle konfliktu granicznego w XIII–XIV w. (s. 51–63). Autor przedstawił wpływ i znaczenie mariaży politycznych od czasów Giedymina po koronację Władysława Jagiełły na króla Polski. Małżeństwa przedstawicieli Piastów mazowieckich z Giedyminównami, zbliżające do siebie te dynastie i jednocześnie państwa, motywowane były chęcią ułożenia sąsiedzkich stosunków i zaniechania grabieżczych najazdów. Warto jednak dodać, że zabieg ten nie zawsze powodował złagodzenie relacji, które wahały się od porozumienia i współpracy do potyczek zbrojnych. W kolejnym, syntetycznym artykule Lidia Korczak przedstawiła działania związane z regulacją granicy litewsko-krzyżackiej po pokoju brzeskim z 1435 r., który wbrew pierwotnym założeniom jego twórców nie zakończył konfliktu demarkacyjnego (s. 65–72). Interesującą pracę o wpływie stabilnej granicy na handel opublikował Adam Szweda (s. 73–85). Temat ułożenia relacji prusko-litewskich z zaznaczeniem istoty przepływu towarów między tymi państwami często pojawiał się w recesach stanów pruskich, co pokazuje jego wagę w kontaktach dyplomatycznych.

W drugiej części pracy umieszczono osiem artykułów poświęconych tematyce granic w nowożytności. W pierwszym tekście litewska badaczka Laima Bucevičiūtė omówiła podlaską domenę wielkiego księcia litewskiego w XVI w. (s. 87–102). Autorka skupiła się na przedstawieniu wewnętrznych zmian granicznych, będących wynikiem zastawiania przez monarchę swych majątków. Proceder związany był z koniecznością uzupełniania skarbcza hospodara. Można podzielić go na dwa etapy: pierwszy, obejmujący lata 1500–1520, oraz drugi, w latach sześćdziesiątych XVI w. Dołączone do artykułu aneks i mapa pokazują wartości tych zastawów, rozróżniając ich wielkość (np. miasto, zamek, folwark, wieś) oraz lokalizację. Warto dodać, że w przypadku Podlasia stanowiły one 7% wszystkich zastawów w Wielkim Księstwie Litewskim. W niewielkim artykule *Opis granicy prusko-litewskiej z 1561 roku*, składającym się ze wstępu oraz tekstu źródłowego, Jacek Wijaczka przedstawił okoliczności przejęcia przez królową Bonę starostwa jurborskiego na pograniczu prusko-litewskim oraz zagadnienie opisanie granicy we współpracy komisarzy pruskich i litewskich (s. 119–129). Zamieszczony tekst źródłowy, opracowany zgodnie z instrukcją zredagowaną przez

---

² Program konferencji naukowej „Realne i wyobrażone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego” <https://www.muzeumrolnictwa.pl/aktualnosci/aktualnosci-biezace/konferencja-naukowa-realne-i-wyobrazone-granice-i-rubieze-wielkiego-ksiectwa-litewskiego> [dostęp z: 25 IX 2022 r.].

Kazimierza Lepszego³, jest uwspółcześnioną wersją fragmentu inwentarza z 1561 r., który w 1934 r. opublikował Konstantinas Jablonskis⁴. Niestety w edycji zabrakło omówienia jej zasad. Największe zastrzeżenie budzi jednak pominięcie we wstępie przez autora ustaleń litewskich badaczy⁵, których znajomość zapewne sprawiłyby, że w tekście nie pojawiłyby się informacje o tym, że granica między Litwą a Prusami została ustalona dopiero w 1492 r., a potwierdzona w 1529 r. Z kolei Ihor Kondratiew szczegółowo omówił problematykę wytyczania granic międzypaństwowych i administracyjnych na ziemi czernihowsko-siewierskiej w XVI–XVII w. na tle zmieniających się litewsko-moskiewskich relacji politycznych (s. 131–150). Jak wykazują źródła, litewskie sposoby demarkacji były uniwersalne, ponieważ granice wytyczano zazwyczaj wzdłuż cieków wodnych (będących jednocześnie szlakami komunikacyjnymi). Typowymi elementami demarkacyjnymi były miejscowości, kopce, kurhany, a także zaciosy na drzewach oraz opinia tzw. starych ludzi. Autor zwrócił uwagę na to, że po przyłączeniu ziemi czernihowsko-siewierskiej do Rzeczypospolitej jej zewnętrzne granice stały się jednocześnie wewnętrznymi, które należało uporządkować. Oprócz wymienionych już sposobów rozgraniczenia w aspekcie administracyjnym istotne były także kwestie własnościowe poszczególnych majątków. Kontynuacją zagadnień omówionych przez Kondratiewa jest artykuł Adriana Selina, w którym przedstawiono schemat zawłaszczania pogranicza litewsko-moskiewskiego w XV–XVII w. (s. 151–158). W tekście zwrócono uwagę na problem ludności zamieszkującej tereny przygraniczne. Głównym aspektem nie były jednak kwestie własnościowe, a stosunek lokalnej ludności względem zwierzchników. W związku z czym istotne stało się kontrolowanie zachowań oraz pojawienie się i zdefiniowanie pojęć takich jak „szpieg” oraz „zdrada”, co odzwierciedlały materiały z archiwum Smoleńskiej Prikaznoj Izby. Podobną tematykę przedstawił Maksim Makaraŭ w odniesieniu do miasta Ułła w latach 1568–1648 (s. 159–172). Autor omówił w nim historię miejscowości, skupiając się na nadanych mu 26 I 1577 r. specyficznych prawach miejskich wzorowanych na funkcjonowaniu Surazu i Witebska, tj. głową miejskiej wspólnoty był wójt, aczkolwiek nie miał on pełnej władzy sądowej, a współpracowali z nim „starsi mieszczanie”. Historyk uzupełnił artykuł informacjami o samej twierdzy, jej architekturze oraz militarnym charakterze miasta, który wynikał z jego strategicznej lokalizacji, choć ta w kolejnych latach traciła na znaczeniu. W kolejnym artykule Dominik Szulc poruszył zagadnienie technicznego organizowania procesu demarkacji, czyli kwestię kopców granicznych oraz ich odróżnienia od kurhanów grzebalnych (s. 173–206). Zastrzeżenie budzi pomieszczenie informacji źródłowych z różnych okresów bez ich wyraźnego uporządkowania chronologicznego

³ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lep-szy, Wrocław 1953.

⁴ *Istorijos archyvas*, t. 1: *XVI amžius Lietuvos inventoriai*, sud. Konstantinas JABLONSKIS, Kaunas 1934.

⁵ Zob. Zenonas IVINSKIS, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, Athenaeum, t. 6: 1936, s. 54–117; Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, *Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII a.*, [in:] *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, sud. Loreta DAUKŠYTĖ, Vilnius 2009, s. 8–25; Tomas ČELKIS, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIII–XVI a.*, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 5: 2014, s. 11–41.

i wyodrębnienia cech charakterystycznych dla danego czasu. Tekst ten w pewnym stopniu ułatwia zrozumienie technicznej strony prac związanych z samym procesem rozgraniczania i oznaczania granic. Drugą część publikacji kończy tekst Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, w którym omówiono zagadnienie wydawania paszportów w latach 1789–1794 (s. 207–229). Autorka nakreśliła tło powstania koncepcji paszportów oraz przedstawiła różnice między ich funkcjonowaniem w Europie Zachodniej a w Rzeczypospolitej, w której nie istniał jeden, spójny formularz, a zasady kontroli cudzoziemców były podobne.

W trzeciej części pracy zbiorowej znajdują się dwa artykuły. Pierwszy z nich, autorstwa Tomasza Kempy, nieco odbiega od ogólnej tematyki publikacji, która w większej mierze dotyczyła granic politycznych, strefowych czy linearnych (s. 231–260). Historyk omówił w nim wybrane aspekty granic kulturowych i osadniczych między ludnością chrześcijańską a żydowską w litewskich ośrodkach miejskich w XVI–XVII w. Głównymi osiami wytyczającymi granice były zarówno kwestie religijne (m.in. obrządek, dzielnice żydowskie, lokalizacja synagog i cmentarzy), jak i zawodowe, powiązane z ludnością żydowską. Wewnętrzna polityka społeczna prowadzona w Wielkim Księstwie Litewskim była jednak zdecydowanie łagodniejsza i lepiej zorganizowana – choć także nie wolna od konfliktów – od koronnej, z doświadczenia której czerpano. Ostatni jest artykuł Norberta Dariusza Tomaszewskiego o „wyobrażonej” granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego przebiegającej przez Ciechanowiec w związku z podziałem ziem w wyniku rozbiorów (s. 261–273). W tekście badacz przedstawił także okoliczności złączenia podzielonego miasta oraz problemy, które wywołała separacja. Tom pokonferencyjny kończą noty o autorach.

Podsumowując, choć uważam, że recenzowany zbiór charakteryzuje się wartością merytoryczną, mam zastrzeżenia do drobnych uchybień o charakterze technicznym. Zdumiewający jest brak spójności przypisów w miejscach odnoszących się do wydanych ksiąg *Metryki Litewskiej*, co występuje np. w przypisach 14, 15, 16 na stronie 91, przypisie 37 na stronie 136 oraz przypisie 3 na stronie 160, znajdujących się w artykułach trzech różnych autorów. Być może wspomniany problem wynika z braku instrukcji wydawniczej. Zauważalny jest także brak indeksu geograficznego, który powinien występować w publikacji związanej z zagadnieniami przestrzennymi.

Recenzowana praca zbiorowa zawiera wiele nowych ustaleń i stwierdzeń, które mogą stanowić fundament przyszłych badań. Jak zazwyczaj bywa w przypadku tego rodzaju publikacji, zamieszczone w niej artykuły są na różnym poziomie. Nie wpływa to jednak na zasadniczo pozytywny odbiór tomu, pełnego wartościowych treści zarówno na płaszczyźnie czysto teoretycznej, jak i biorąc pod uwagę zasób merytoryczny.

Joanna Kunigielis*

 <https://orcid.org/0000-0003-2700-5226>

* Instytut Historii, Polska Akademia Nauk

 jkunigielis@ihpan.edu.pl

BIBLIOGRAFIA

- Čelkis, Tomas. "Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIII–XVI a." *Istorijos šaltinių tyrimai* 5 (2014): 11–41.
- Ivinskis, Zenonas. "Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų." *Athenaeum* 6 (1936): 54–117.
- Jablonskis, Konstantinas, ed. *Istorijos archyvas*, vol. 1: *XVI amžius Lietuvos inventoriai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1934.
- Lepszy, Kazimierz, ed. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1953.
- Michaluk, Dorota, ed. *Realne i wyobrazone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Translated by Róża Zielińnik-Kłodzińska, Witalis Łuba, Adam Stankevič. Ciechanowiec, Warszawa: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka, Archiwum Główne Akt Dawnych, 2021.
- "Realne i wyobrazone granice i rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego." Accessed September 25, 2022. <https://www.muzeumrolnictwa.pl/aktualnosci/aktualnosci-biezace/konferencja-naukowa-realne-i-wyobrazone-granice-i-rubieze-wielkiego-ksiestwa-litewskiego>
- Šmigelskytė-Stukienė, Ramunė. "Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII a." In *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, edited by Loreta Daukšytė, 8–25. Vilnius: Baltos lankos, 2009.

